

ART I LITÚRGIA EN UNA NOVA PEÇA DE MOBILIARI LITÚRGIC HISPANOGOT

GERARDO BOTO VARELA*
JOAN MOLINA i FIGUERAS*

L'objectiu d'aquesta comunicació és donar a conèixer un gerro de bronze inèdit que cal integrar, per tipologia, en el que Pere de Palol denominà tipus V d'atuellis litúrgics¹ (fig. 1 i làm. 1).

La peça presenta un cos globular, coll alt notablement atrompetat i peu troncocònic. Està decorada amb motlures llises al voltant de la boca i a la base del peu, i presenta bandes amb franja intermèdia disposades en el centre d'aquell i en la part inferior del coll. En aquesta última part s'hi han afegit tres línies verticals formant caselles i línies de punts incisos a burí², i a la panxa, enmig de motlures amb línies puntejades, la inscripció (fig. 2-5):

N AA I VITA AT 3 ~ N + Ø.

És incomplet, i ha perdut la nansa i el fons³.

El gerret forma part d'una col·lecció particular i fou adquirit a Lleó en el comerç d'antiguitats. Així doncs, resulta inevitable una lectura des-

*Universitat de Girona

¹ P. DE PALOL, *Bronces hispanovisigodos de origen mediterráneo. I Jarritos y patenas litúrgicos*, Barcelona 1950, p. 77s. Vegeu gerret n. 32: làm. XXXVIII.

² Motiu semblant al del gerro n. 14 de DE PALOL procedent de Maragatería (*Ibid.*, p. 68), avui al Museu de Lleó. *Museo de León, Guía-Catálogo de 100 piezas. Objetos de Historia*, Valladolid 1993, p. 86.

³ Mides: 25,8 cm d'alçada; 30,5 cm de perímetre en el bulb; 8,8 de diàmetre en el peu i 7,5 en la boca; 7,1 d'alt en el peu i 10,4 en el coll. Gruix de la placa aprox. 4 mm. Deterioraments a la part del mig del coll, a l'embocadura i a la part baixa del ventre.

contextualitzada d'aquest. Estimem, seguint Palol, que aquesta peça és una obra de la segona meitat del segle VII. D'entrada, cal suposar-li un eventual origen lleonès o *maragato*, de manera que no hauria conegut altres terres que les que el forjaren.

L'interès principal rau, lògicament, en la inscripció, on, al nostre entendre, s'expressa un anhel de salvació en dimensió escatològica. A la llum d'alguns textos litúrgics i paralitúrgics emprats per l'església hispanogoda es discerneix la funció i l'ús adquirits per la peça.

Tot i que les deficiències sintàctiques i epigràfiques són notables⁴, en deduïm aquesta lectura:

nata i(n) vita(m) a<e>tern(nam)+

D'aquí derivem que, si l'"ànima -suposat subjecte de la frase⁵- neix a la vida perenne únicament a través del baptisme", el gerro possiblement va ser realitzat per servir en una cerimònia d'aquest ofici sacramental. En aquest sentit, és paradigmàtic el testimoniatge de Martín Dumiense, que va emfasitzar que el cristià obtenia del baptisme, precisament, la promesa d'e-

⁴ Completament anòmal és que la creu -significant de la invocació IN NOMINE DOMINI o *signum vite eterne* tal com resa el *Liber Ordinum* en la benedicció del baptisme- es gravi al final de la frase i no al seu inici. A més, i contràriament a allò que és usual en peces similars, no presenta cap signe d'abreviatures. Considerem el signe ~ com una "r" cursiva. Potser el més arriscat de la nostra interpretació és el fet d'obtenir *aeterna* a partir d'ATE, ja que el terme abreviat s'hauria de presentar, defecte inclòs, com a ETE. Però les nombroses alternatives estudiades encara han resultat més insatisfactòries. Volem expressar, en aquest sentit, el nostre agraïment a E. Varela i J. Vilella per l'ajuda facilitada en la interpretació epigràfica. A parer nostre, els errors sintàctics no són estranys en aquest tipus d'obres (Vegeu una patena hispanogoda del Museo Arqueológico Nacional (MAN) n. inv. 57829 -PALOL, *Bronces hispanovisigodos*, op. cit., p. 88-, el gerret procedent de Las Pesqueras, MAN n. inv. 70/6/64 o l'incert gerro del MAN n. inv. 59981. No és difícil imaginar, en el nostre cas, un gravador analfabet adulterant les síncopes que havia de transcriure. Un cas paradigmàtic de la multiplicat d'interpretacions possibles davant de llegendes hispanogodes el trobem a R. CORTEZ, "Una patena suevo-visigòtica", *Archivo Español de Arqueología*, 64, 1946, p. 256-262. Després a ID., *Objetos de liturgia visigòtica encontrados en Portugal*, Coimbra 1950.

⁵ L'altra opció és considerar que la destinatària del gerro fos una dona, com és el cas de la patena del MAN, que exhibeix aquesta inscripció: XPS HIC EST. IN NOMINE DOMINI FA(mul) AMERI VITA XPS CUSTODI AMEN ADIUBA DN.

ternitat -inabastable, d'altra banda, sense l'observança de la fe⁶. En això redunda el *Liber Ordinum* on, després del baptisme, el prevere desitja al nou cristià: "ut habeas vitam eternam"⁷. Però l'accés a l'altra vida no es consuma fins a l'òbit, i si l'ús del gerret fos funerari, el *titulus* seria més aviat un anunci més que no pas una concessió vitalícia. Però considerar que el gerro pogués haver estat realitzat per a tal finalitat no encaixa amb la mancança del fons del vas: ningú no podria accedir a la peça un cop dipositada aquesta en el sarcòfag i, per tant, la mesura preventiva d'inhabilitar-lo resultaria absurda⁸. Ens sembla factible, en qualsevol cas, que el gerro tingués un ús doble, funerari i baptismal, i la seva funció original seria, sense cap mena de dubte, aquesta darrera. Més endavant reprendrem aquesta qüestió.

Llegendes epigràfiques que inclouen l'expressió *vita aeterna* es troben, això no obstant, en els fronts de dos sarcòfags tarragonins dels segles IV i V⁹, amb una significació -aquí sí- unívocament mortuòria. En canvi, els gerros litúrgics i patenes fins ara coneguts fan al·lusió a la paraula *vita*

⁶ M. DE BRAGA, *Sermón contra las supersticiones rurales*, R. JOVE ed., Barcelona 1981, p. 39s. Cap. 15 "...considerate qualem pactum cum deo fecistis in baptismo (...) sperare vos in fine saeculi carnis resurrectionem et vitam aeternam". J.F. RIVERA, "Le rite baptismal dans l'ancienne liturgie hispanique", *La Maison Dieu*, 58, 1959, 39-47, indica altres autors que tractaren els mateixos cerimonials a més de la normativa litúrgica i la legislació adjacent. Excel·leixen els anomenats *Capitula Martini Bracarenensis* ("Capitula collecta a Martini episcopo bracarenensis", *Mansi, Joanes Dominicus. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Graz, 9: 845-860. També recollits en el II Concili de Braga), pel que representaren per a la fixació del ritu, el *De ecclesiasticis officiis isidoriano* (II, 13s.) (PL, 83, 814-826. Vid. A. CARPIN, *Il battesimo in Isidoro di Siviglia*, Roma: Pontificia Universitas Gregoriana, 1981) o el tradicionalista *De cognitione baptismi* de Ildefonso de Toledo (PL, 96, 111-172. Vid. M. C. BILLY, *Liber de Cognitione Baptismi. Traslated and annotated*, Washington: Catholic University of America Studies in Sacred Theology, 1951. També L. ROBLES, "Anotaciones a la obra de San Hildefonso *De cognitione Baptismi*", *Teología Espiritual*, 13, 1969, p. 379-431. Aquest autor prossegueix el seu estudi, amb idèntic títol, a *Saitabi*, 20, 1970, p. 73-146 i a *Patrología Toledano-Visigoda* (XXVIII Semana Española de Teología, 1967), Madrid 1970, p. 263-335.

⁷ M. FEROTIN, *Le liber ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne au cinquième au onzième siècle*, París 1904, col. 32. El mateix formulisme en altres rituals a *Ibid.*, col. 36, n. 1.

⁸ L'absència de fons en els vasos ja fou valorada per Gómez Moreno en relació amb un suposat caràcter intransferible d'aquells. La teoria la reprenen de PALOL, *Bronces hispanovisigodos*, p. 24 i J. MANZANARES RODRÍGUEZ, "Bronces prerrománicos de tipo visigodo en Asturias: jarros y patenas litúrgicos", *Tabularium Artis Asturiensis*, 14, 1960, p. 37s.

⁹ J. VIVES, *Inscripciones de la España romana y visigoda*, Barcelona 1959, p. 62 i 95, inscripcions n. 193 i 299.

sense més complements, potser per entendre que l'existència per antonomàsia és la ultraterrenal¹⁰. Dissortadament, cap de les peces que exhibeixen el terme ha pogut ser contextualitzada en aixovars funeraris¹¹. Tot i que tenen distinta funcionalitat, els bronzes inscrits amb fórmules eucarístiques responen a la mateixa raó íntima: aspirar a la immortalitat, a la *vita*, a través de Crist¹².

Però tornem a la peça que ens interessa. Tots sabem que per a les dues modalitats del ritu baptismal habituals a Hispania -immersió i infusió-s'empraren *fontes* i *vasa*¹³. Del seu ús, combinat o alternat segons les circumstàncies, se n'han derivat les hipòtesis que els *vasa* poguessin haver servit o bé per batejar infants o bé per suplir l'escassa profunditat d'algunes piscines que impossibilitaven la immersió completa o també com a recurs quan mancava una pila construïda.

Cal puntualitzar que, segons els testimonis literaris hispànics, amb el terme *vas* es feia al·lusió a dues tipologies distintes de recipients. *Vasa*

¹⁰ *Ibid.*, p. 171-173. DE PALOL, *op. cit.*, p. 155s. J.L. AVELLO, "Jarrito hispanovisigodo de Astorga", *Astorica*, I, 1983, p. 119-122. Vegeu també A. RECIO, "La inscripción poética monumental del Antiguo baptisterio de la sede Tuccitana (Martos) en la Bætica", *Actes du XIe. Congrès International d'Archeologie Chrétienne* (Lyon, Vienne, Grenoble, Ginebra i Aosta 1986), Roma-Ciutat del Vaticà 1989, p. 837-857. Per veure les diferents funcions que se li assignaren -funerària, eucarística o baptismal- p. 853s. Recio argumenta a favor d'aquesta última.

¹¹No sense certa presumpció, cal apuntar els gerros procedents de Cudón (Cantàbria) i d'algun indret de la muntanya de Lleó, trobats en coves habilitades com a necròpolis. PALOL, *Bronces hispanovisigodos*, *op. cit.*, p. 75 i 77 respectivament.

¹² P. DE PALOL, "Bronces cristianos de época romana y visigoda en España", *Los bronces romanos en España*, Madrid 1990, p. 137-152, esp. p. 148s. considera eucarística la patena del MAN, citada *supra* n. 5, en posar-la en paral·lel amb una fórmula de l'ordo hispà de la missa: *custodiat te in vitam aeternam. Amen*. El mateix ús litúrgic assumirien, segons el seu parer, el gerret d'Onís (Museu d'Oviedo), la patena portuguesa ja esmentada en la n. 4 *supra* i un altre plat de procedència hispana (British Museum). Però aquesta última recita un *titulus* -VICIT LEO DE TRIBU IUDA RADIS DAVID ALLELUIA- que, a més de ser una antífona de la *fractio panis* a la missa hispana, és present també en l'"Ordo celebrandus super eum qui ab spiritu inmundo vexatur", exorcismes propis del baptisme, del *Liber Ordinum*, col. 74s.

¹³ Pel que fa a la llicència canònica per a ambdós instruments J. PIJOAN, *La liturgia baptismal en la España romano-visigoda*, Toledo 1981, p. 62s. i n. 21. Cf. també C. GODOY, "Baptisterios hispánicos (siglos IV y VIII). Arqueología y liturgia", *Actes du XIe. Congrès*, *op. cit.*, p. 607-635, esp. p. 608s. i n. 4 i 5. Per a un àmbit diferent, J.-Ch. PICARD, "Ce que les textes nous apprennent sur les équipements et le mobilier liturgique nécessaires pour le baptême dans le Sud de la Gaule et l'Italie du Nord", *Ibid.*, p. 1451-1468 considera imprescindible únicament la font baptismal. S'eludeixen els recipients com a conseqüència d'una exclusiva pràctica baptismal per immersió.

sacra és la denominació alt medieval dels calzes, sovint treballats en plata i destinats exclusivament a l'ofici litúrgic, i sempre en tenia cura el personal religiós¹⁴. En canvi, els vasos emprats durant el baptisme no tenien qualificatius específics. A partir de les fonts sabem que aquests també pertanyien a les parròquies¹⁵, i que s'utilitzaven amb aquesta finalitat específica en totes aquelles ocasions en què era necessari. Sense cap propietari particular, les seves eventuais inscripcions no es personalitzarien. Així doncs, la llegenda que presenta la nostra obra, anònima de promotor i, per descomptat, de toreuta, podria ser un paradigma dels gerros d'ús comunitari. Però la manca de fons en aquest recipient, com en tants altres, desmenteix aquesta hipòtesi. Les inscripcions de propietat i el rebaix de les peces ens indueixen a considerar que molts dels gerrets litúrgics coneguts fins avui no es corresponen amb els *vasa* emprats pels preveres per batejar les comunitats al seu càrrec sinó que es tractaria, en canvi, d'objectes costejats per individus privilegiats¹⁶.

Resulta interessant contrastar la distribució geogràfica dels bronzes litúrgics peninsulars, segons De Palol, i dels baptisteris, d'acord amb

¹⁴ R. PUERTAS TRICAS, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid 1975, p. 146-147 recull cànons de concilis (I Toledo, Lleida, I Braga, II Braga, VIII Toledo, III Braga), ordenacions monàstiques, un passatge de Julián de Toledo i un altre del *Liber Ordinum*. P. DE PALOL, *El jaciment d'època visigòtica de Bovalar*, Barcelona 1989, p. 11 i fig. 13, suposa que el gerro de bronze exhumat en aquest recinte estaria destinat a contenir el vi durant l'eucaristia; per morfologia, afegeix, cal haver-lo importat des d'un taller copte. De bronze i també eucarístic és el vas d'Onis, cit. n. 12 *supra*.

¹⁵ PIJOAN, *op. cit.*, p. 63 assenyala el Concili lleidatà i el *Liber Ordinum*, col. 27s. Per al text de la reunió de Lleida vegeu "Concilium ilderense", *Mansi, op. cit.*, 8: 783-792 i M. GUALLAR, *Los concilios tarraconenses celebrados en Lérida (siglos VI al XV)*, Lleida 1975, esp. p. 19-63. D'acord amb el *Liber Ordinum*, cap al 1039 també es fa ressò de la tradició hispànica més antiga el *Liber Ordinum Sacerdotal (Cod. Silos, Arch. monástico 3)*, J. JANINI (ed.), Silos 1981, p. 53s. La fórmula assenyalada en la n. 7 *supra* apareix aquí en la p. 58.

¹⁶ PALOL, "Bronces cristianos de época", *op. cit.*, p. 150, estima baptismal, a partir de la seva llegenda, una patena custodiada avui en el Museu Arqueològic de Barcelona: TEVDREDI ET DEVDATES BITA XPS BENEDICAT. Cf. E. SANMARTÍ GREGO, "Una nova patena d'ús litúrgic ingressada al Museu Arqueològic de Barcelona", *Revista dels Museus*, 1986, p. 11s. Si efectivament es va encarregar per intervenir en el ritu iniciàtic, havia de ser per a la missa que se celebrava immediatament després de la immersió o de la infusió. En aquest sentit, i per a una cronologia primerenca, G. WAINWRIGHT, "The Baptismal Eucharist before Nicea. An essay in liturgical history", *Studia Liturgica*, 4, 1965, p. 9-36, esp. 25s.

Godoy¹⁷. No només no se superposen els punts de localització dels objectes amb l'emplaçament de les *fontes*¹⁸, sinó que les respectives àrees d'expansió semblen segregades per les dues ribes del riu Tajo. Existeixen, això no obstant, excepcions. A Balears i Catalunya disposem de testimonis tant de gerrets com de baptisteris, si bé en localitzacions diferents. En la meitat septentrional peninsular l'excepció és el baptisteri de Marialba¹⁹, proper a Lleó. Al sud de la península només les províncies de Còrdova i Albacete han donat, de manera puntual, bronzes litúrgics hispanogots²⁰.

Podem extreure'n diverses consideracions. Segons el nostre parer, és possible qüestionar que en els baptisteris parroquials hispanogots es recorreu habitualment al tipus de recipient que nosaltres coneixem com a "gerret litúrgic" per practicar la infusió baptismal. Certament, les fonts literàries que fan referència a *fontes* i *vasa* (Concili Ilerdense, *Liber Ordinum* o *Liber Ordinum Sacerdotalis*), ho fan en termes adversatius, conscients potser que en una àmplia franja de la Península Ibèrica la població

¹⁷ Al mapa de PALOL, "Demografía y arqueología hispánicas (siglos IV-VIII). Ensayo de Cartografía", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 32, 1966, p. 5-67, esp. p. 46-55 i mapa VII, caldria afegir les troballes de les últimes dècades. Això no obstant, les peces de torèutica segueixen concentrant-se a l'àrea occidental de la Meseta, cornisa Cantàbrica i Catalunya. De les catalanes, algunes són importades, com les de Calonge o la Grassa. P. de PALOL, "Arqueología cristiana hispánica de tiempos romanos y visigodos. Ensayo de síntesis monumental y bibliográfica", *Revista de Arqueología Cristiana*, XLIII, 1967, 177-232, esp. p. 228. Per a la distribució de les piscines, GODOY, *Baptisterios hispánicos*, op. cit., fig. 1. Cf. també C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995, fig. 13.

¹⁸ P. DE PALOL, "Bronces cristianos de época...", op. cit., p. 150 cita una breu nòmina de troballes de peces de bronze en ambients templaris: Son Peretó, Balears; el Bovalar, Lleida; La Grassa, Tarragona; àmbits funeraris de Quintanilla de la Viñas; la necròpoli de Jardinillo de la Torrecilla, Getafe; sepultures d'El Gatillo amb dos gerrets i dues patenes. L. CABALLERO, "Hacia una propuesta tipológica de los elementos de la arquitectura de culto cristiano de época visigoda de 'El Gatillo de Arriba' (Cáceres)", *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid 1987, p. 62-98, esp. p. 63s. Dels llocs esmentats, només les esglésies lleidatana, balear i la de Càceres tenen baptisteri. Però a El Gatillo els vasos litúrgics complien una funció funerària; i en el Bovalar, eucarística, segons el mateix DE PALOL, *El jaciment*, op. cit. Per als recipients de Son Peretó o La Grassa, res confirma ni desdiu l'ús específic que tingueren.

¹⁹ T. HAUSCHILD, "Die Märtyrer-Kirche von Marialba bei Leon", *Legio VII Gemina*, Lleó 1970, p. 515-521, esp. p. 516 i fig. 10. GODOY, *Arqueología y liturgia*, op. cit., p. 334-336 actualitza la bibliografia.

²⁰ G. RIPOLL, "Liturgical ewer, s. VII", *The Art of Medieval Spain, 500-1250*, Nova York 1993, p. 51, defensa que els tallers es localitzaren a la Meseta castellana i a la riba mediterrània, però també a la Bètica. ID., "Noves peces de Torèutica de tipus bizantí procedentes de la Bètica conservades en el Römisch Germanischen Zentral Museum de Magúncia", *III Reunió d'Arqueologia cristiana hispánica*, (Maó 1988), Barcelona 1994, p. 69-74.

era més dispersa i escassejaven, per tant, els recursos econòmics per erigir fàbriques templàries. Les peces de torèutica, en les celebracions baptismals, jugaren més un paper de substitutiu que no pas de complement²¹.

De la mateixa manera que no sempre es devia batejar amb aquests vasos, la seva funció diferia també segons els casos. Ja hem assenyalat les peces que presenten garanties mínimes que van ser concebudes per a uns fins funerari i eucarístic²². L'emmotllament de bronzes destinat als cerimonials d'ordenació de diaques fou defensat per de Palol a partir d'algunes peces concretes assortides²³. Per a l'ofici baptismal no coneixem cap altre vas amb indicis més versemblants que el nostre. Si per a la resta ens féssim ressò de l'argumentació de Gómez Moreno, que ponderava la inscripció de la paraula *vita* sobre els gerrets com a indicatiu del seu caràcter baptismal, no tindríem més de vuit peces: els n. 23, 25, 26 i 32 de l'índex de Palol, a més de dos vasos, ja assenyalats, que es custodien en el MAN, un de procedent de Las Pesqueras (*Leoqardes vita*) i un altre d'origen incert (*Cilianni vita*), i dos més d'asturians de recent aparició (*Antonie Vita is* i *Gibeldi Vita Dominus*²⁴). Caldria afegir a la nòmina l'esmentada patena de l'Arqueològic de Barcelona. Però la hipòtesi de D. Manuel requeria que haguessin desaparegut els fons dels gerrets, hipòtesi que no concorre en els vuit recipients. A més a més, i d'altra banda, el n. 26 de Palol -avui dipositat en el Museu de Lleó- sembla, per la seva inscripció, més aviat funerari o eucarístic que no pas baptismal. De la resta, només el segovià de Las Pesqueras i un dels asturs, trobat a Pola de Siero, tenen un origen geogràfic segur.

Amb prou feines superen la mitja dotzena els individus coneguts que haurien costejat i manat gravar el seu nom -Albari, Ioan, Frima (?),

²¹ GODOY, "Baptisterios hispánicos", *op. cit.*, considera ambdues opcions a les n. 4 i 20 i a les p. 609 i 613, respectivament.

²² Vegeu n. 11, 12 i 14. Potser també serviren en el sacrifici de la missa les patenes n. 1, 3, 5, 9, 10, 11, 12 i 13 de PALOL, *Bronces hispanovisigodos*, *op. cit.*, a més de les de Munera i Las Pesqueras. Ignorem si aquest darrer conjunt fou inhumat per engalanar un sepulcre o bé per salvaguardar unes peces valuoses del perill imminent.

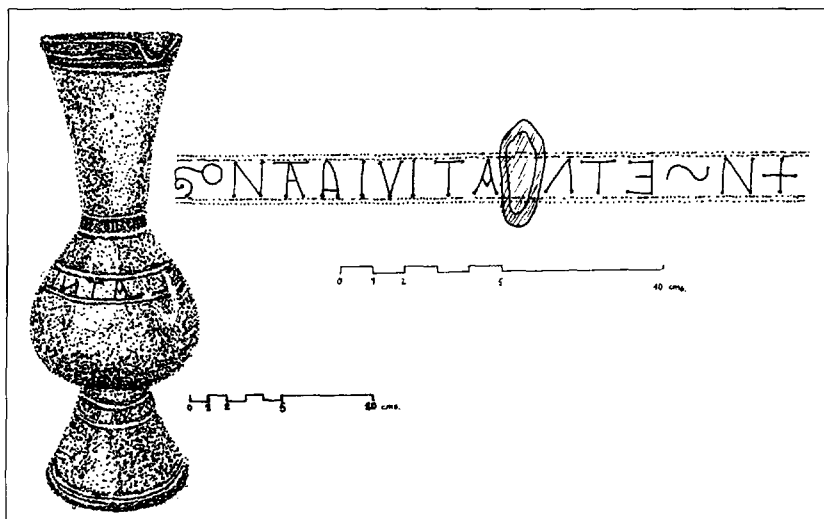
²³ *Ibid.*, p. 26.

²⁴ F. DIEGO, "De la Asturias sueva y visigoda", *Asturiensia Medievalia*, 3, 1979, p. 17-73, esp. 45 i 54. Prenem la referència de J. VILELLA MASANA, qui la recull a "La epigrafia cristiana de Hispania durante los dos últimos decenios (1970-1990)", *X Congrés Internacional d'Epigraphie Grecque et Latine*, (Nîmes 1992), en premsa, n. 78s.

Leoqardes, Cilianni, Teuderedi i Deudates, Antonie i Gibeldi- en un instrument que els facultava incorporar-se a la religió cristiana. Per a ells, com per a altres comitents anònims, els gerrets connotarien valors materials i espirituals que els farien mereixedors de ser dipositats en les seves tombes. Un ús inicial i preferent no impediria posteriorment la polifuncionalitat.

En la seva reclusió asturiana, els últims gots continuaren encarregant bronzes litúrgics a un taller de toreutes assentat, amb tota probabilitat, a Cangas de Onís. Aquest tipus de peces i algun relleu petri dispers -v. gr. el reaprofitat a Santa Cristina de Lena-, en el territori tramuntà, són els escassos testimonis materials que recorden la desmantellada civilització hispanogoda. L'anhel oníric que va despertar la seva restauració politicoreligiosa contrasta amb la insalvable fractura artística²⁵. El retrobament amb els models arquitectònics i plàstics del segle VII es consumarà, segles més tard, amb l'ocupació de la Meseta. Per al balbucejant regne lleonès, aquells cenobis i esglésies que un dia, apressadament, hagueren de ser desallotjats -i que ara es restauren amb cura-, estaven tenyits de mitificació. El mateix passa amb les troballes dels gerros i patenes de l'antic ofici hispanogot. En tornar-los a utilitzar, cosa possible només en ocasions, se superposarien abundants dosis de veneració.

²⁵ I. BANGO, "L'Ordo Gothorum' et sa survivance dans l'Espagne du Haut Moyen Age", *Revue de l'Art*, 70, 1985, p. 9-19. ID., "El neovisigotismo artístico de los siglos IX y X: la restauración de ciudades y templos", *Revista de Ideas Estéticas*, 1979, p. 319-338.

Làmina 1.

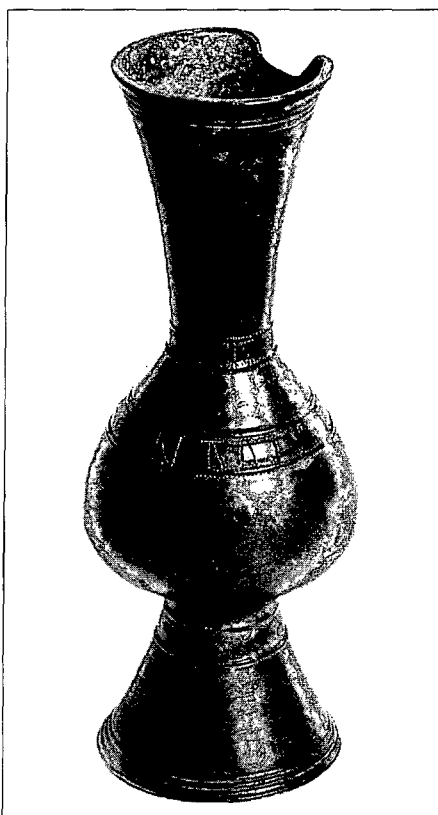

Fig. 1

Fig. 2

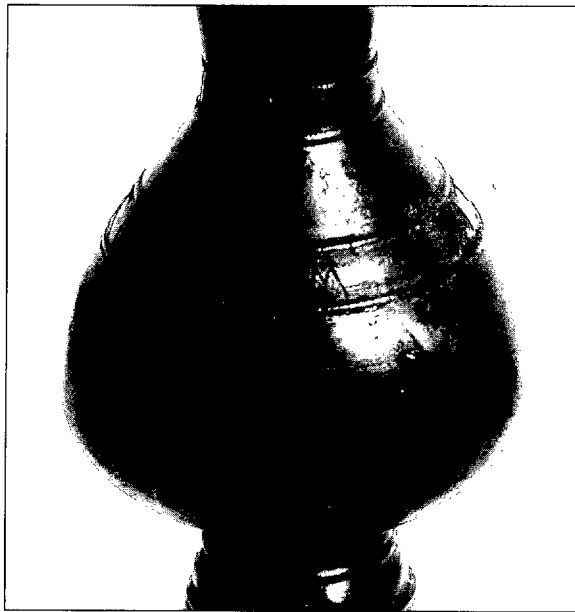

Fig. 3

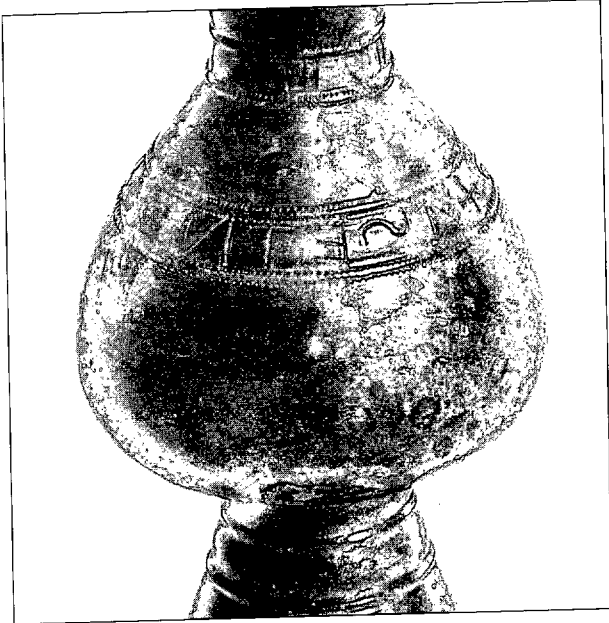

Fig. 4

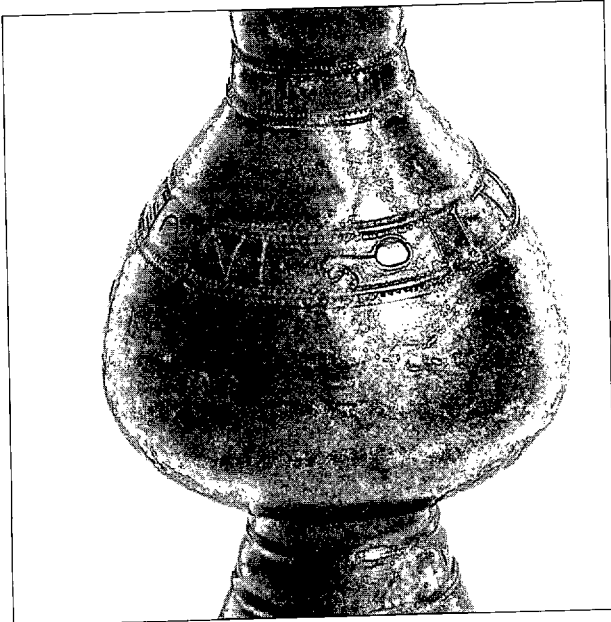

Fig. 5